

Hac Yolculuklarının Afrika'da Meydana Getirdiği İlmî Etkiler

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 29 Kasım 2022 Kabul Tarihi: 08 Mart 2024

✉ **Hasan Yavuz**

Dr. Öğrencisi / PhD student
MEB / Ministry of Education
Öğretmen / Teacher
<https://ror.org/00jga9g46>
<https://orcid.org/0000-0003-2156-4828>
hasanyavuz16@hotmail.com

Öz

Bu çalışma Afrika'da Müslüman hacıların hac yolculukları esnasında diğer memleketlerle olan iletişimini ve bu iletişim sonucunda Afrika özelinde yaşanan ilmî gelişmeleri ele almıştır. İslâm dininin önemli ibadetlerinden biri olan hac, dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan Müslümanların, kutsal belde-leri ziyaret arzusuyla İslâm tarihi boyunca devamlılığını korumuştur. Özellikle Afrikalı Müslümanların bu husustaki gayretleri Afrika'da hac yollarının geniş bir alana yayılmasını sağlamıştır. Ulaşım vasıtalarının günümüzdeki kadar gelişmediği dönemlerde hac yolculukları uzun zamanlar almıştır. Hacılar, yolculukları süresince birçok farklı bölgeden geçerek Hicaz'a varmakta ve geri dönmekteydiler. Hacı adayları bu yolculukları esnasında uğradıkları merkezlerdeki ilim halkalarına da katılmaktaydılar. Hicaz ile Mısır'da Afrikalı hacıların uğrayacağı birçok eğitim kurumu yer almaktaydı. Afrika'nın farklı bölgelerinden gelen hacılar özellikle Kahire'ye gelmekte ve buradaki ilmî ve kültürel faaliyetlere katılmaktaydılar. Bu kurumların en önemlilerinden birisi de Kahire'de bulunan Ezher Medresesiydi. Ezher'de farklı bölgelerden gelen hacıların kalacağı "revak" denilen yerler bulunmaktaydı. Ayrıca hacılar eğitim faaliyetlerine katıldıkları gibi kitapların farklı bölgelere taşınmasına da yardımcı olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Afrika, Hicaz, Mısır, İslâm, Hac, Hac Yolu, İlim.

Bu makale CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Scientific Impact Of Hajj Journeys In Africa

Research Article

Received: 29 November 2022 Accepted: 08 March 2024

Abstract

This study examines the communication channels used by African Muslim pilgrims with other countries during their pilgrimage and the scholarly progressions achieved in Africa through this communication. The pilgrimage to holy sites known as Hajj has been a consistent and significant act of worship in Islamic history due to the desire of Muslims from various regions to visit these sites. African Muslims have played a prominent role in spreading pilgrimage routes across a wide expanse of Africa. When transportation was less advanced than it is today, journeys of pilgrimage were time-consuming. On their journey to and from Hejaz, the pilgrims traversed a variety of regions. Prospective pilgrims would engage in knowledge sharing during their journey by joining the circles of learning in the centers they visited. Numerous educational institutions existed in Hejaz and Egypt to cater to African pilgrims. Individuals on pilgrimage from various regions of Africa journeyed to Cairo to take part in cultural and scholarly events. The Al-Azhar Madrasah in Cairo was one of the most significant institutions among them. Al-Azhar had designated areas named “porticoes” for pilgrims from diverse regions to stay. In addition to their pilgrimage, the pilgrims took part in educational endeavors and contributed to the dissemination of knowledge by transporting books to various regions.

Keywords: Africa, Hejaz, Egypt, Islam, Hajj, Pilgrimage Route, Science.

Summary

Hajj is a sacred ritual that holds a significant place in the Islamic society. Muslims who aim to perform this act of worship have undertaken challenging journeys throughout history. Islam's spread to different regions gave rise to pilgrimage routes across the globe. The travel of Muslims carried numerous scientific and cultural influences with them. Due to these pilgrimages, the Islamic world continually exchanged information with each other. This research focuses on the scientific impact of pilgrimage journeys in Africa.

The hajj journeys of African Muslims typically begin from the coast of the Atlantic Ocean. During periods of underdeveloped transportation, these journeys may take months or even years to complete. Pilgrims undertake scientific endeavors and undergo transformative experiences during these journeys. They benefit from their friends' knowledge during the journey, as well as from the science councils in the cities where they take a break.

West Africa's pilgrimage routes extend through Morocco, Algeria, Tunisia, Tripoli, and Egypt, ending at the Hejaz. Travelers visiting these destinations may opt to stay in these cities and participate in educational activities, some of which may be mandatory. Upon completion of these activities, individuals return to their homeland having undergone scientific transformations.

Important madrasas are visited by African pilgrims in Tripoli, Tunisia, and Algeria. Pilgrims from the Sahara and various parts of North Africa spend a minimum of three months in Tripoli for rest purposes. During this time, they take part in scientific discussions held in this area. Abu Salim Ayyashi stayed in Tripoli for three months and received teachings from multiple scholars.

Because of its geographical location, Egypt is one of the most significant destinations for African pilgrims. Africans embarking on pilgrimage must travel through Egypt and stay there for a period of time. Typically, African pilgrims spend the month of Ramadan in Egypt, waiting for the Egyptian pilgrimage caravan's departure time. During this time, African pilgrims utilize locations such as mosques and madrasas. They engage in educational activities in Egypt. Azhar holds a significant position in the field of education. Azhar features portico sections, designated for people to stay on board based on their respective regions. In addition to Azhar, there are several madrasas that pilgrims visit in Egypt, particularly those that were established by West African rulers during their pilgrimage. There are also specialized madrasas, like Ibn Rachik, which were built for those who came from their hometowns.

Mecca and Medina are vibrant cities with pilgrims engaged in scientific activity. During pilgrimage, pilgrims gather in these cities and exchange information. These meetings are designed to cater to the pilgrims' interests, and inform them about the latest developments happening across the world. The geographer waited for the pilgrimage season to gather information about the places he or she had not visited. During the pilgrimage, he or she met with the people of the region. Doctors during the Abbasid period organized a medical gathering in Mecca during the pilgrimage.

After their pilgrimage, some African leaders invited scholars to their hometowns to establish new science centers. Mense Musa, returning from the pilgrimage to Egypt, etc. He invited knowledgeable people from various locations to his nation, making Timbuctoo a hub of knowledge and culture. The pilgrims from Funj brought many scholars with them when they returned to their hometowns, and this helped to spread Islam in the Nile valley.

On their journey, pilgrims could see various books and libraries. They read some books in the libraries, copied some, and took them to their hometowns. During his pilgrimage, Mense Musa, an important king from West Africa, brought numerous scientific works and books on Maliki jurisprudence from Egypt back to his hometown.

Scholars and governments in various parts of Africa benefited from pilgrims who purchased the books they needed for their libraries. Rare artifacts are brought and sold in Egypt and Hejaz. Abdurrahman al-Sa'di established a special library comprising of books brought by pilgrims from different countries in the Muslim world, including Hejaz, Yemen, Syria, Iraq, Sudan, and Morocco. Hakem II (961-976), the Umayyad caliph of Andalusia, sent deputies to pilgrimage and travel to the East, requesting them to bring books from Baghdad and Cairo and share their firsthand observations of their journey.

Giriş

İslâm dünyasında seyahat kültürünün oluşmasında siyasî, dinî, idarî, askerî, ticarî ve eğitim gibi pek çok sebep etkili olmuştur.¹ Özellikle İslâm'ın emri üzerine dinî sebeple yapılan seyahatlerin başında hac ibadeti gelmektedir.² Osmanlı ve hac tarihi üzerine çalışmalar yapan Suraiya Faroghi, İslâm dünyasında en önemli seyahatlerin hac merkezine yapılanlar olduğunu ifade etmiştir.³ Haremeyn'i ziyaret etme isteği bütün Müslümanları ilgilendiren konu olduğundan her yıl düzenli bir şekilde ifa edilen hac ibadeti, seyahat kültürünün oluşmasına katkı sağlamıştır.⁴

Hicrî 9. yılda farz kılınan hac ibadetinin kökleri Hz. İbrahim'e kadar dayanmaktadır. Dünyanın farklı yerlerinde yaşayan Müslümanlar bu ibadeti yerine getirmek için zorlu yolculuklar yapmışlardır. Nitekim hac için yollara düşen hacı adayları ulaşım vasıtalarının gelişmediği dönemlerde aylar hatta yıllar süren uzun yolculuklar yapmak zorunda kalmıştır.⁵

Afrikalı Müslümanların hac yolculukları Atlas Okyanusu'nun kıyılarından başlamakta ve Kızıldeniz'e kadar uzun ve tehlikeler barındıran 3200 km'lik bir güzergâhta ilerlemekteydi. Bununla beraber bu yolculuklar ilmî ve kültürel anlamda da bir zenginleşmeyi getirmekte hatta yola çıkan hacı adayları yolculuk süresince Kur'an'ı dahi ezberlemekteydi.⁶

Hacılar, yolculuk esnasında edindikleri bilgileri ve tecrübeleri toplumlarına taşımakta ve toplumların dinamizmine birçok konuda katkı sunmaktaydılar.⁷ Aynı zamanda kendi memleketlerinde bulunan bilgi ve soruları yolculuk esnasında uğradıkları şehirlerdeki âlimlere

¹ Ahmet Özel, "Hac (Seyahatnâmeler)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/413.

² Nevval Abdurrahman Şevâbîke, *Edebü'r-rihlâti'l-Endülüsiyye ve'l-Mağribiyye hattâ nihâyeti'l-karni't-tasi' el-hicriyye* (Amman: Imâratü'l-Cevhereti'l-Kudüs, 2007), 28.

³ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, çev. Zeynep Altok (İstanbul: Türk Vakfı Yurt Yayınları, 2003), 22.

⁴ Moulay Belhamissi, *Cezâir min hilâli rihlâti'l-Mağribiyye fi'l-ahdi'l-Osmaniyye* (Cezâir: eş-Şeriketi'l-Vataniyye, 1981), 12.

⁵ Salim Ögüt, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/390.

⁶ Hâdiye es-Sâdik Abdülcabbar, "Tevsîku a'zâmî'l-hicrât alâ tarîki'l-haccî'l-İfrîkiyye: müselselün ve silsiletün mine'l-eflâmi'l-vesâikiyyeti-icâbetü alâ tarîki'l-haccî'l-İfrîkiyye", *Mü'temiru tarîki'l-hacc fi İfrîkiyye* (Hartum: 2016), 8/151-157.

⁷ J. H. Kramers, "Coğrafya ve Ticaret", çev. Murat Ağarı, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 16/4 (2003), 678-687.

götürmekteydiler.⁸ Nitekim 1007'de Fas'tan hareket eden bir kervanla doğuda bulunan şehirlerdeki âlimlere sorulmak üzere sorular dahi gönderilmiştir.⁹

Hac zamanı yapılan toplantılar sadece İslâmî ilimlerle sınırlı değildi. Nitekim Abbâsîler, hac mevsimlerinde çok sayıda doktorun katıldığı tıp toplantıları düzenleyerek tıbbın ilerlemesine yardımcı olmuştur.¹⁰ Doktorlar bu toplantılarda araştırmalarının sonuçlarını açıklamış ve ilâç yapımında kullandıkları bitkiler hakkında bilgi vermişlerdir.¹¹

1. Hacıların Yolculuk Esnasında İlim Tahsil Etmeleri

Hacı adayları yaptıkları uzun yolculukları değerlendirerek hem yolculuk esnasında hem de uğradıkları menzillerde ders halkalarından istifade etmekteydiler. Hac yolcuları, bir bölgeye geldiklerinde bazen hac kervanının hareket etmesini farklı sebeplerden dolayı uzun zaman beklemek zorunda kalmaktaydılar. Hac kervanının duraklama sebeplerinden birisi de şiddetli yağışlardır. Yağmurlardan dolayı seller oluşup yollar bozulabilmekte ve yolculuk imkânsız hale gelebilmekteydi. Bunların ardından bazı hacılar, yollarını dahi kaybedebilmekteydi. Bütün bu nedenlerden dolayı hac günlerine yetişemeyenler de bulunurdu ve bunlardan bazıları gelecek yılı bekler bu arada ilim halkalarına katılırlardı.¹² Bu zaman diliminde hacılar gittikleri bölgelerdeki ilim meclisleriyle ve dinledikleri vaazlarla kendilerini yetiştirerek memleketlerine dönmekteydiler.¹³ Aynı zamanda âlimler de bu yolculuklarda birbirleriyle görüşerek ilmî müzakerelerde bulunmaktaydı.¹⁴ Nitekim Endülüs âlimlerinden Ebû'l-Bekâ Belevî (ö. 780/1378), çıktığı hac yolcuğunu beş sene devam ettirmiş, bu zaman süresince birçok âlimle görüşerek 50 kadar icazet almıştır. Bu esnada öğrendiği hadis, şiir, kaside ve daha birçok konuyu defterlerine kaydetmiştir. Âlimlerle görüşmelerini

⁸ Muhammed Abdu Azûzen, "ed-Devru'l-i'lâmîy li't-turuki'l-hacc fi'l-asri'l-hâzir", Turuku'l-hacci: cüsuru'l-li't-tevâsuli'l-hazarî beyne's-şuûb (Kahire: 2002), 381-384.

⁹ David Abulafia, *Büyük Deniz : Akdeniz'de İnsanlık Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Alfa Basım Yayın, 2012), 306.

¹⁰ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler (Siyasi Tarih)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/45.

¹¹ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi Dini Kültürel Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1997), 6/98.

¹² Ebû Basir Mborali Kâmî, "Rihletü'l-hacc min şarki İfrîkiyye ilâ bilâdi'l-Harameyni's-Şerifeyn turuka'l-mesârâti'l-vesâili", *Mü'temiru tarîki'l-hacc fi İfrîkiyye* (Hartum: 2016), 2/59-78.

¹³ Münzir Muhammed Hayik, "Kavâfilü'l-huccâci İfrîkiyye'l-garbiyyeti ve devruhâ fi'l-alakati't-tevâsuli abra's-şimâli'l-karrâti", *Mü'temiru tarîki'l-hacc fi İfrîkiyye* (Hartum: 2016), 3/142-146.

¹⁴ Sâmiye Farâhatiye, *Rakbe'l-hacci'l-Cezâiriyye min hilâli kütübi'r-rihleti fi'l-ahdi'l-Osmaniyye (1518-1830)* (Musila: Camiatü Muhammed Buzayef, 2019), 66.

medrese, mescit, dükkân ve ev gibi farklı mekânlarda yapmıştır.¹⁵ Faslı âlim ve biyografi yazarı Ebû Abdullah Hudaykî (ö. 1189/1775) ise hac yolculuğu boyunca meşâyih, ulema ve önemli ziyaretgâhları ziyaret etmiştir.¹⁶ Fas âlimlerinden Ebû'l-Alâ el-İdrîsî de (ö. 1264/1847); 1823'teki hac yolculuğuna Fas şehrinde başlamış ve Tanca'ya gelerek buradan İngiliz gemisine binip İskenderiye'ye kadar deniz yolculuğu yapmıştır. Kahire'de belirli bir zaman beklemiş ve buradaki ulema ile görüşmüştür. Bu sırada kolera hastalığı görülmesi üzerine biraz daha beklemek zorunda kalmıştır.¹⁷

Bazı tarih ve coğrafya âlimleri, bilmedikleri birtakım tarihî olaylar ve coğrafyalar hakkında bilgi toplamak için hac mevsimini beklemiş ve Hicaz'da bir araya gelerek farklı bölgelerden gelen hacılardan bilgi toplamışlardır. Ünlü coğrafya âlimi Muhammed b. Mukaddesî (ö. 390/1000), İspanya üzerine yazdıklarını doğrulamak ve Endülüs'ten gelen hacılarla buluşmak için hacca gitmiştir.¹⁸

2. İlim Merkezlerine Hacıların Uğraması

Afrikalı hacılar, hac güzergâhının uzunluğuna göre yolculukları esnasında Fas, Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Mısır ve Hicaz'da bulunan birçok ilim merkezinden geçmekte ve buradaki çeşitli ders halkalarına katılmaktaydılar.¹⁹ Uğradıkları bu yerlerde Kur'an, kıraat, fıkıh, hadis, tefsir, Arapça, siyer ve bu ilimlerin usullerini öğrenme imkânı bulmaktaydılar.²⁰ Bunun neticesi olarak hacıların ilim halkalarına katılması, farklı ilim adamlarından ilim tahsil etmesi zengin bir bilgi kültürünün oluşmasına katkı sağlamaktaydı.²¹ Cezayirli Mâlikî fakihi, mutasavvıf ve seyyah Muhammed b. Hüseyin el-Versîlânî (ö. 1193/1779), yaptığı hac

¹⁵ Abdurrahman el-Kureşî ile bir dükkânda karşılaşarak ders aldığı ifade etmiştir. Zehra Gözütok Tamdoğan, "Ebû'l-Bekâ Belevî el-Endelüsî'nin Şehirleri -İskenderiye, Kahire, Mekke ve Medine İzlenimleri-", *İLSAM Akademi Dergisi* 2/1 (2022), 103-130.

¹⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Cüzûlî Hudaykî, *er-Rihletü'l-Hicâziyye* (Rabat: er-Râbitatü'l-Muhammediyye li'l-Ulemâ Merkezi'd-Dirâsât ve'l-Ebhâs ve İhyâi't-Türâs, 2011), 88.

¹⁷ Abdülhâdî Tâzî, *Rihletü'r-rihlâti Mekke fî mie rihle Magribiyye ve rihle* (Riyad: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsî'l-İslâmî, 2005), 498.

¹⁸ Houari Touati, *Ortaçağda İslâm ve Seyahat Bir Alim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), 130.

¹⁹ Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, çev. Yavuz Alogan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 295.

²⁰ Emile bint Salih Şemrâni, *Rihletü'l-hacc ve esêruhâ alâ bilâdi's-Sûdâni'l-garbi fî asri devleti Mâli ve Sengay* (Riyad: Câmîâtü'l-İmam Muhammed b. Suud, 2012), 180.

²¹ Muhammed Buzenkad, "Rihletü'l-hacc bi'l-Garbi's-Sahraviyyi hilâle'l-fetrati'l-ista'mâriyyet", *Mü'temiru tarîki'l-hacc fî İfrîkiyye* (Hartum: 2016), 2/41-58.

yolculuklarında geçtiği bölgelerin âlimleriyle görüşmüş, onlardan istifade etmiş ve bu bilgileri defterine kaydetmiştir.²²

Mısır'dan başlayıp Nil vadisi boyunca devam eden hac güzergâhları Sudan'da da ilim ve kültürün yayılmasına katkı sağlamaktaydı.²³ Sudanlı âlim Abdülmahmud Efendi, hac yolculuğuna çıktığında, Hartum, Sevakin ve Port Sudan'a uğrayarak buralarda ilim meclisleri oluşturmuş, ardından Mekke ve Medine'ye gitmiş ve geçtiği yerlerde âlimlerle görüşerek ilmî toplantılara katılmıştır.²⁴ Çad sınırında bulunan Ebşe'den hac için yola çıkan Moritanya asıllı tefsir âlimi Muhammed Emin Şinkîfî (ö. 1974), yolculuğunu Sudan üzerinden Nil vadisi boyunca gerçekleştirmiş ve bu esnada Sudan'ın Ümmü Derman şehrinde âlimlerle farklı konularda müzakerelerde bulunmuştur.²⁵

Bazı hac yolcuları, âlimlerden şifahî ve yazılı olarak bilgi edinmekte hatta bazı zamanlarda bir kısım ilimleri ilim sahibinden dinleyerek icazet de almaktaydılar. Bu durum onlara da saygınlık kazandırmaktaydı.²⁶ Özellikle Mağribli hacılar Kahire'ye erken gelerek hac kabileleri hareket edene kadar Ezher'de yapılan ilmî tartışmalara izleyici olarak katılmaktaydılar.²⁷

Hac yolcuları uğradıkları yerlerde çıkartılan dergi ve gazetelere ulaşmış ve aldıkları bu gazete ve dergileri memleketlerine götürmüşlerdir. Özellikle hac güzergâhında bulunan Kahire merkezli dergiler hacılar tarafından oldukça rağbet görmüştür.²⁸

2.1. Hicaz'ın Önemli Bir İlim Merkezi Olması

Mekke ve Medine gibi önemli ziyaret merkezlerini içinde barındıran Hicaz, bilgi alışverişinin yapıldığı yerlerin başında gelmektedir. Bu merkezlerde hem devlet eliyle resmî hem de müstakil ilim halkaları

²² Ebû'l-Kâsım Sa'dullah, *Târihu'l-Cezâiri's-sekafi:1500-1830* (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), 2/395.

²³ İbrahim el-Hadar Hasen, "Devru'l-mereti fi't-teâsuli'l-ictimâiyyi ve'd-diniyyi bi't-turuki'l-hacc abra vâdiyi'n-Nil fi'l-iklimi's-şimâliyyi", *Mü'temiru tariki'l-hacc fi İfrikiyye* (Hartum: 2016), 7/54-65.

²⁴ Abdurrahman Ahmed Osman, "ed-Durretü's-semînetü fi abbârî'r-rihleti ilâ Mekke ve'l-Medine ifâdetu ve fevâidu fi't-tarîki li's-Şeyh Abdülmahmud el-Hıfyan", *Mü'temiru tariki'l-hacc fi İfrikiyye* (Hartum: 2016), 5/83-106.

²⁵ Muhammed Emin Şinkîfî, *Rihletü'l-hacc ilâ Beytillâhi'l-Harâm* (Mekketü'l-Mükerreme: Daru'l Alemlî'l Fevâid, 2005), 285.

²⁶ Abdülkerim Özyayın, "Hac (Tarihçe)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/400.

²⁷ Özen Tok, "Osmanlı Döneminde Mağrib Hacıları ve Mısır Hac Kafilesi", *Osmanlı Döneminde Mağrib ve Batı Akdeniz* (Rabat: 2009), 153-168.

²⁸ Abdurrahman Utbe, "el-Gâyât ve'l-vesâil", *Turuku'l-hacc: cüsür li't-tevâsuli'l-hazari beyne's-şu'ûb.* (Kahire: 2002), 72-90.

kurulmaktaydı.²⁹ Özellikle Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî'de müderrislerin yaptığı halka açık ders halkaları bulunmaktaydı. Osmanlı döneminde Mescid-i Harâm'da bulunan bu müderrisler yaklaşık olarak 60 civarında, Mescid-i Nebevî'de ise 12 kişiden oluşmaktaydı. Bunlarla beraber Mekke'de 12, Medine'de 17 adet müstakil medrese de mevcuttu.³⁰

Özellikle şer'î ilimleri elde etmek isteyen hacılar, Haremeyn'e geldiği zaman burada belirli bir zaman kalmakta ve ders halkalarına katılmaktaydılar.³¹ Nitekim Endülüslü âlimlerden Yahyâ b. Yahyâ (ö. 234/849) hacca gittiği esnada İmam Mâlik (ö. 179/795) ile Leys b. Sa'd'ın (ö. 175/791) ders halkalarına katılmış ve onlardan semâ yoluyla bazı hadisler almıştır.³²

Fas'ta hüküm süren hanedanlardan biri olan Sadîler'in kurucusu Ebû Abdullah b. Muhammed (ö. 923/1517), hac için Hicaz'a giderek orada âlimlerin ilim halkalarına katılmıştır.³³ Çad bölgesi âlimlerinden Muhammed Mehdi (ö. ?), birçok bölgedeki âlimlerden ders almış ve Mekke ve Medine'ye giderek öğrenimini tamamlamıştır. Ardından memleketine dönerek Çad gölü çevresinde kabilelerin İslâm'ı öğrenmesine çalışmıştır.³⁴

İlim ehli olanlar Hicaz'da bir araya geldiklerinde entelektüel konularda fikir alışverişi imkânı bulmaktaydı. İlim ehli olmayanlar için de âlimler tarafından bilgilendirme çalışmaları yapılmaktaydı. Özellikle Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî'de hacca gelen ilim ehli tarafından ilim halkaları kurulmakta ve münazaralar yapılmaktaydı.³⁵

Hicaz'ın önemli bir ilim merkezi olmasının etkisini Afrika'nın sömürgecilik dönemlerinde de görmekteyiz. Zira Güney Afrikalı Müslümanlar, sömürgecilerin baskısı altında İslâm'ı kitap ve ilim ehlinde öğrenme imkânı bulamamışlardır. Hacca gidenler İslâm'ın uygulamalarını doğru bir şekilde görme imkânı bulmuş, hatta Mekke ve Medine'de biraz daha kalarak buralardaki medrese ve mescitlerden İslâm'ı öğrenmişlerdir.³⁶

²⁹ Houroni, *Arap Halkları Tarihi*, 189.

³⁰ Zekeriya Kurşun, "Hicaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/439.

³¹ Sem'ânî, "Min bilâdi Şinkit ile'l-Medineti'l-Münevvere", 3/1-41.

³² Bilal İbrahimoglu, *Abdurrahman İbnü'l-Kasım ve Maliki Mezhebi İçerisindeki Konumu* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 44.

³³ İsmail Ceran, *Fas Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012), 375.

³⁴ Muhammed Salih Eyyüb, "Devru rihleti'l-hacc fi't-tekâribi beyne kabâili Garbi İfrikiyye havle Buhayratu Şad", *Mü'temiru tariki'l-hacc fi İfrikiyye* (Hartum: 2016), 7/99-134.

³⁵ Şemrânî, *Rihletü'l-hacc ve esêruhâ alâ bilâdi's-Südân*, 189.

³⁶ Ahmet Uçar, *Unutulmayan Miras Güney Afrika'da Osmanlılar* (İstanbul: Çamlıca Basım Yayınları, 2008), 135.

Nitekim Güneydoğu Afrika'da bulunan Zengibar halkı da Hicaz bölgesine hac ile beraber ilim tahsil etmek için gelmiştir.³⁷

Doğu Afrika ülkelerinden gelen hacılar, Hicaz'da İslâm hakkında doğru bilgi edinme ve eğitim görme imkânı bulmaktaydı. Hac zamanında hacılar için bilgin, edebiyatçı ve hukukçularla buluşabilme imkânı oluşturmaktaydı. Hacılar, memleketlerine döndükten sonra öğrendiklerini diğer Müslümanlara öğretirlerdi. Hicaz'a hac için Doğu Afrika'dan gelerek eğitim alanlardan birisi olan Şeyh Abdullah Saleh el-Farsî, Kur`ân-ı Kerîm'in Sevahilî diline ilk tercüme eden olmuştur. Şeyh Abdullah Saleh, Mekke'de uzun süre kaldıktan sonra 1840'ta memleketine dönmüş, Somali ve Kenya'da birçok kişi onun talebesi olmuştur. Doğu Afrika'da Şeyh Abdullah Saleh gibi Mekke'ye hac için giderek ilmini artırıp dönen birçok kişi bulunmaktaydı.³⁸ Ayrıca Sudan'ın farklı bölgelerindeki ilim ehli, hac için yola çıktıklarında Mısır ve Hicaz'da konaklayarak İslâm dünyasındaki ilmî ve kültürel gelişmelerden haberdar olmaktaydılar.³⁹

Batı Afrika'da bulunan Kânim ve Hevsâ bölgesinden hacca gidenler yolculukları esnasında ilim tahsil ederek memleketlerine bazı konularda ilim sahibi olarak dönmektedir. Bazıları senelerce Haremeyn'de kalmakta ve ilim tahsil etmektedir. Ayrıca ilim tahsil ettikleri süre içinde Mekke ve Medine'de bulunan vakıflardan destek almaktadırlar.⁴⁰

Dört yüz sene gibi uzun bir dönem Haremeyn'in idaresini elinde bulunduran Osmanlı Devleti, Hicaz'da ilmî çalışmaları desteklemekte ve âlimler için farklı imkânlar sunmaktaydı. Özellikle Haremeyn'de mukim bulunan âlimlere surrenden pay vermekteydi. Nitekim Hicaz'da bulunan Sudanlı âlim Ahmed b. Seyyid Abdullah'a 130 kuruş surrenden pay verilmiştir. Ayrıca Memlûk ve ardından Osmanlı devlet adamları Haremeyn'de bulunan kütüphanelerin zenginleşmesi için de çalışmıştır. Hac için Hicaz'a gelen ulema bu sayede farklı kaynaklara ulaşma imkânı bulmuştur.⁴¹

2.2. Mısır'ın Önemli İlim Merkezi Olması

Mısır, hac yolu üzerinde olmanın ötesinde Afrika'nın farklı yerlerinden

³⁷ İsa el-Hac Zeydî, "Tarîku'l-hacc min Şarki İfrîkiyye ilâ Mekketi'l-Mükerrreme fi'l-karni'l-işrin: icâbiyyât ve't-tahdiyyât: Zencibar nemûzecen", *Mü'temiru tarîki'l-hacc fi İfrîkiyye* (Hartum: 2016), 5/107-121.

³⁸ Kâimî, "Rihletü'l-hacci min şarki İfrîkiyye ilâ bilâdi'l-Haremeyni'ş-Şerifeyn", 2/59-78.

³⁹ B. G. Martin, *Sömürgeciliğe Karşı Afrikada Sufî Direniş*, çev. Fatih Tatlıhoğlu (İstanbul: İnsan Yayınları, 1988), 26.

⁴⁰ Abdurrauf Abdühü Ömer, "Tarîku'l-hacc li-huccâci Cezeri'l-Kamer ve eseruhu'l-hazariyye", *Mü'temiru tarîki'l-hacc fi İfrîkiyye* (Hartum: 2016), 8/141-149.

⁴¹ Avvaz Salih Ali Salih, *Tarîku'l-hacci ve eseruhâ alâ memleketi'l-Funci el-İslâmiyyeti fi'l-fetrati* (910-1236/1504-1821), (Hartum: Câmîatiü Ümmü Derman, 2011), 123.

gelen hacıların eğitim için kaldıkları mekânların bulunduğu yerdir.⁴² Mısır'da Afrika'nın farklı bölgelerinden eğitim için gelen birçok öğrenci bulunmakta ve bu öğrenciler için özel medreseler dahi yapılmaktaydı. Batı Afrika'dan gelen Kanim hacıları Kahire'de İbn Reşik Medresesini Kanim ve Bornu bölgesinden gelenlerin ilim öğrenmesi için yaptırmışlardır.⁴³ Bu medrese, Malikî mezhebine göre eğitim vermekte ve bütün masrafları Biladu's-Sudan hacıları tarafından karşılanmaktaydı.⁴⁴ Bu medresede bazı dönemler özel hocalarla anlaşarak ilim halkaları da kurulmaktaydı. 1242'de Kanimliler, Mısır'ın önde gelen âlimlerinden Alemüddin İbn Reşik'le Mısır'da kendilerine ders vermesi için belirli bir ücret karşılığını anlaşmışlardır.⁴⁵

Mısır'ın coğrafi konumu ve hac güzergâhlarının üzerinde bulunması, Ezher'in etkisini artırmaktaydı. Afrika ve Asya'dan hac için yola çıkan âlim ve ilim tahsil etmek isteyenler Mısır'a uğramakta ve Kahire'nin ilim havasından istifade etmekteydi. Mısır valileri ilim tahsili için gelenlere konaklama, yeme ve içme konusunda farklı imkânlar da sunmaktaydı.⁴⁶ Afrika'nın farklı bölgelerinden gelen hac kabileleri ve bireysel hacılar Ramazan ayında Mısır'a varmakta ve genellikle bu ayı Mısır'da geçirmektedirler.⁴⁷ Nitekim XV. yüzyılda farklı bölgelerden gelerek Ezher'de mücavir olanların sayısı 750'yi bulmaktaydı.⁴⁸ Özellikle Mağrib uleması hac için yolculuklara çıktığında Kahire'de belli bir süre kalarak Ezherli âlimlerle bilgi alış verişinde bulunmaktaydı.⁴⁹

Ayrıca Ezher ve diğer medreselerde İslâm dünyasının farklı bölgelerinden gelenler için revak isminde bölümler yer almıştır.⁵⁰ Bu revak sisteminin kökleri Memlûk dönemine kadar gitmekle beraber düzenli hale gelmesi Osmanlı Devleti eliyle gerçekleşmiştir. Aynı zamanda yurt işlevi

⁴² Hüseyin Seyyid Abdullah Murad, "Rakbe'l-hacci'l-Mısriyye fî asri'l-Memâlik" (Hartum: 2016), 6/108-122.

⁴³ Hasan Mekki Muhammed Ahmed, "Turuku'l-hacci'l-İfrîkiyyeti'l-kadîmeti't-tekâlidî ve'l-meğzâ ve'l-mazmûn", *Mü'temiru tariki'l-hacc fî İfrîkiyye* (Hartum: 2016), 6/101-107.

⁴⁴ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkadir Makrizî, *el-Mevâiz ve'l-itibâr fî zikri'l-hutat ve'l-âsâr* (Kahire: Matbuatü'n-Nil, 1906), 4/195.

⁴⁵ Makrizî, *el-Mevâiz*, 2/365.

⁴⁶ Fatma Zehra Beyaz, *Osmanlı Mısır'ında Ulema-Siyaset İlişkisi: Ezher Örneği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 35.

⁴⁷ Hayik, "Kavâfilü'l-huccâci İfrîkiyye'l-garbiyyeti", 3/142-146.

⁴⁸ Said Abdülfettâh Âşûr, "Ezher", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/61.

⁴⁹ Ceran, *Fas Tarihi*, 691.

⁵⁰ Mouhamed Gueye, *XIII. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Kadar Batı Afrika'da İslâmiyet'in Yayılışı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 114.

de gören revaklarda öğrenciler kendi memleketlerinden gelenlerle beraber kalmıştır. Vakıf ve diğer hayır gelirleriyle bu revakların ve öğrencilerin ihtiyaçları karşılanmıştır. Ayrıca Memlûk hayırsever devlet adamlarından olan Emîr Beşîr el-Câmedâr (ö. 762/1360) gibi hayırseverler öğrencilere maaş dahi vermiştir.⁵¹

Süleyman el-Tunusî gibi hac yolculuğuna çıkan bazı hacılar Mısır'a uğrayıp Ezher'de eğitim görmüş ve Hicaz'a giderek eğitimlerine burada devam etmişlerdir. Bu sayede hac yolculukları bir eğitim yolculuğuna dönüşmüştür.⁵² Molla Fenârî de (ö. 835/1431) hac yolculuğu esnasında Mısır'da bir dönem ikamet ederek ilmi müzakerelere katılmıştır.⁵³ Bedreddin el-Gazzî (ö. 984/1577), hac yolculuğu esnasında Mısır'da Tunus kadısı Şeyh İmam Allame el-Keleşânî (ö. ?) ile görüşmüş ve ondan bazı ilimleri tahsil etmiştir.⁵⁴

Batı Afrikalı Tekrurî hacılar Mısır'ın ilim meclislerinden istifade etmekteydi.⁵⁵ Nitekim Tinbüktülü birçok âlim hac yolculuğuyla Mısır ve Hicaz'a gitmekte ve oradaki âlimlerle görüşerek onlardan aldıkları ilmi memleketlerine getirmekteydiler.⁵⁶ Ulemanın Ezher'le olan ilişkisi üzerine Arapça Batı Afrika'da yaygın olarak kullanılmaya başlamıştır.⁵⁷ Şinkîti âlimlerinden olan Ömer el-Bertellî (ö. 1214/1800), hac dönüşünde Mısır'da Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'i ve Kâdî İyâz'ın *eş-Şifâ*'sını Mısırlı hocalarından okumuştur.⁵⁸ Ebû Sâlim Ayyâşî, Kahire'de bulunduğu sürede Şeyh Abdülcevâd, İbrahim el-Meymûni, Mâlikî âlimi İbrahim el-Lekânî (ö. 1078/1668), Kâri Şeyh Sultan b. Sellâme ve Musa el-Kalyûb gibi birçok Kahire ulemasıyla görüşüp onların ders halkalarına katılmıştır.⁵⁹

⁵¹ Âşûr, "Ezher", 12/62.

⁵² Eyyûb, "Devru rihleti'l-hacc fi't-tekâribi beyne kabâili Garbi İfrîkiyye havle Buhayaratu Şad", 7/99-134.

⁵³ Ahmed Efendi Taşköprülüzade, *eş-Şaka'iku'n-Numaniyye fi Ulemai'd-Devleti'l-Osmaniyye = Osmanlı Alimleri (çeviri-eleştirmeli metin)*, ed. Muhammet Hekimoğlu. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 56.

⁵⁴ Abdulrahim Ebûhusayn-Tarek Ebûhusayn, *Bedreddin el Ghazzi'nin İstanbul Seyahatnamesi*, çev. Emniyet Tercüme - Asya Tercüme (İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 1982), 130.

⁵⁵ İbrahim Ali Yusuf Şâmi, "Turuku'l-hacc fi's-Sahrâi'l-Kübrâ asru devleti Mali ve Songay", *Mü'temiru tariki'l-hacc fi İfrîkiyya* (Hartum: 2016), 2/108-135.

⁵⁶ Ahmet Kavas, "Hac İbadetiyle Taçlanan Afrikalılar", *Din ve Hayat TDV İstanbul Müftülüğü Dergisi* 3 (2007), 64-68.

⁵⁷ Eymen Sîsî, "ed-Devru'l-hacc ve kavâfiluhû fi eslemeti Garbi İfrîkiyye", *Mü'temiru tariki'l-hacc fi İfrîkiyye* (Hartum: 2016), 4/66-104.

⁵⁸ Abdurrahman Muhammed Osman-Amr Abdüaziz Münir, "Tarîku rakbi'l-haccî's-Şinkîtiye min hilâli rihleti'l-hacc el-Beşîr b. el-Hac Ebî Bekr b. et-Tâlib Ömer el-Bertellî v. 1214/1800", *Mü'temiru tariki'l-hacc fi İfrîkiyye* (Hartum: 2016), 2/136-154.

⁵⁹ Ebû Sâlim Abdullah b. Muhammed b. Ebû Bekr Ayyâşî, *er-Rihleti'l-Ayyâşîyye*, thk. Said el-Fâdilî-Süleyman Kuraşî (Rabat: Daru's-Suveydi, 2006), 1/230.

2.3. Kuzey Afrika'da Önemli İlim Merkezleri

Afrika hac güzergâhları üzerinde önemli ilim ve kültür merkezleri bulunmaktaydı. Özellikle Afrikalı hacılar, Kayrevan, Zeytuniye, Ezher üniversitelerine giderek ilim elde etme fırsatı yakalamaktaydılar.⁶⁰ Ebü'l-Bekâ Belevî, Endülüs'ten başladığı hac yolculuğu esnasında Kuzey Afrika'da pek çok ilim halkasına katılmıştır. Ebû Abdullah Ömer Tilimsân'da, muhaddis Ebû Abdullah Muhammed Becâye'de, Ebü'l-Hasan Ali ile Ebü'l-Hasan b. Ubeydullah Kosantîne'de, Ebü'l-Hasan Ali es-Sadefî Tunus'ta, Yahyâ b. Muhammed es-Sanhacî İskenderiye'de istifade ettiği âlimler arasındaydı.⁶¹

Mağrib ulemasından Ebû Sâlim Ayyâşî (ö. 1090/1679), Mağrib'deki ilim ehlinin kullandığı dirayet yöntemi dışında az kullandığı rivayet yöntemini de güçlendirmek ve hac yapmak için doğuya doğru yolculuğa çıkmıştır.⁶² Ebû Sâlim, Trablus şehrine ulaştığında birçok ilim ehliyle görüşme imkânı bulmuştur. Fıkıh konusunda otorite olan Sidî Muhammed b. Ahmed'i ve nahiv ile tarih konusunda uzman olan Sidî Şaban b. Müsahil'i ziyaret ederek bu zatların ilminden istifade etmiştir. Ayrıca Sidî Şaban'dan Türklerin Trablus şehrini nasıl aldıklarını ve şehrin tarihini öğrenmiştir. Ebû Sâlim, babası da önemli bir âlim olan şehrin müftüsü Sidî Muhammed'i ziyaret etmiş onun kütüphanesinden istifade ederek bazı kitapları ödünç almış, Trablus'ta kaldığı sürede birçok âlimle görüşmüş ve onların derslerine de katılmıştır. Ayrıca Ebû Sâlim Ayyâşî, hac yolcuğu esnasında uğradığı yerlerde ilim ehlinen istifade ettiği gibi kendisi de ders vermiş ve bazı kitapları okutmuştur. Medine'de bulunduğu esnada Mescid-i Nebevî'nin batı duvarında Mâlikî bir gruba bir ay süresince ikinci ile akşam vakti arasında Halîl b. İshâk el-Cündî'nin (ö. 776/1374) Mâlikî fihhina dair eseri *Muhtasar-ı Halîl* kitabından ders yapmıştır.⁶³ Bununla beraber bazı hacılara şemâil, bazı Sudanlı hacıların isteği üzerine de onlara Şeyh Senûsî'nin *Mukaddimât*'ı ve Süyûtî'nin şerhi olan *İtmâmü'd-dirâye* isimli eserini okutmuştur.⁶⁴ Ayrıca birçok âlimin eserini istinsah yoluyla elde etmiş ve bu sayede büyük bir kütüphane kurmuştur. O; hac güzergâhında bulunan Mekke, Medine ve diğer İslâm şehirlerinde bulunan kütüphaneleri görmüş ve bu kütüphanelerdeki bazı kitapları

⁶⁰ Hayik, "Kavâfilü'l-huccâci İfrîkiyye'l-garbiyyeti", 3/142-146.

⁶¹ Tamdoğan, "Ebü'l-Bekâ Belevî'nin -İskenderiye, Kahire, Mekke ve Medine İzlenimleri-", 103-130.

⁶² Şeyda Nur Ersöz, 17. *Yüzyılda Mağrib'den Bir Seyyah: el-Ayyâşî'nin Seyahatnamesinde Haremeyn Yolculuğu* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 61.

⁶³ Ayyâşî, *er-Rihletü'l-Ayyâşîyye*, 1/427-428.

⁶⁴ Ersöz, *el-Ayyâşî'nin Haremeyn Yolculuğu*, 114.

istinsah etmiştir. Ayrıca Tunus'un güneyinde bulunan Şeyh Muhammed b. Abdullah'ın özel kütüphanesi gibi birçok özel kütüphaneyi görme imkânı bulmuştur. Bu kütüphanelerden bazısına da kendi kitaplarından bir kısmını hediye etmiştir.⁶⁵

Cezayirli hacılardan ilim ehli olanlar yolculuk güzergâhı boyunca uğradıkları şehirlerdeki âlimlerle görüşmekteydi. Cezayir ve Mağrib hacılarından bazıları Tunus, Mısır ve Hicaz'a uğradıklarında ilim halkalarına katılarak buralarda kalmaktaydı.⁶⁶ 1699'da Cezayir'in en önemli Mâlikî âlimlerinden olan İsa es-Salebî (ö. ?), hac için yolculuğa çıktığında iki yıl Mısır'da, on üç yıl da Mekke'de kalarak ilim meclislerine katılmıştır.⁶⁷ 1826'da Emir Abdülkâdir el-Cezâirî (1832-1847), babasıyla beraber Maskara'dan hac yolculuğu için hareket etmiş, Tunus'a geldiğinde ise üç ay burada ikamet ederek ilim halkalarına katılmıştır.⁶⁸ Ardından Mısır'a giderek Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın (ö. 1849) neler yaptığını gözlemlemiş, akabinde Mekke'de hacdan sonra eğitim görmek için Bağdat ve Şam'a gitmiştir.⁶⁹

Mağrib ve Endülüs hacılarından bazıları Kayrevan'a uğrayarak ilim halkalarına katılmaktaydılar.⁷⁰ Nitekim Cüdâle kabilesine mensup Yahya, hac dönüşünde yanında bulunan birçok kabile reisiyle beraber önemli bir ilim merkezi olan Kayrevan'a uğramış birçok ders halkasına katılmıştır.⁷¹

Hacılar, yolculuk esnasında uğradıkları şehirlerden aldıkları ilimler sayesinde kendi bölgelerinde ilim şehirleri dahi kurmaktaydı. Bu sayede Batı Afrika'da hacıların güzergâhında bulunan ve hacca gitmeye önem veren Şinkît şehri önemli ilim ve kültür şehirlerinden olmuştur.⁷² Mali'nin sultanı Mense Mûsâ (ö. 738/1337) 1324 ve 1325 yılları arasında binlerce kişiyle beraber meşhur haccını gerçekleştirmiştir.⁷³ Bu esnada yanında götürdüğü bol miktardaki altını Hicaz'da insanlara dağıtmış ve hac güzergâhında birçok

⁶⁵ Ersöz, *el-Ayyâşi'nin Haremeyn Yolculuğu*, 38-40.

⁶⁶ Ahmed Bo Said, *Rakbe'l-hacci'l-Cezâiriyye min hilâli'l-ahdi'l-Osmâniyye (1518-1830)* (Adrar: Câmiatü Ahmed Dereya, 2018), 221.

⁶⁷ Farâhatiye, *Rakbe'l-hacci'l-Cezâiriyye*, 66.

⁶⁸ Kadir Özköse, "Başlangıçtan Günümüze Kadar Afrika'da İslâm ve Tasavvuf", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 3/7 (2001), 157-184.

⁶⁹ Raphael Danziger, *Bir Başkaldırının Anatomisi*, çev. Tuba Elgün (İstanbul: Akabe Yayınları, 1988), 75.

⁷⁰ Esra Keskin, *Kuruluşundan Emeviler Devleti'nin Yıkılışına Kadar Kayrevan* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 94.

⁷¹ Muhammed Tandoğan, *Büyük Sahra'da Son Osmanlı Tebaası Tevârikler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 93.

⁷² Sîsî, "ed-Devru'l-hacc Garbi İfrîkiyye", 4/66-104.

⁷³ Ahmet Kavas, "Mense Mûsâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/146.

mescit yaptırmıştır. Haccını ifa ettikten sonra beraberinde getirdiği ilim adamları ile Tinbüktü'yü ilim şehri haline getirmiştir.⁷⁴ Ayrıca Mısır'dan birçok ilmî eser ve Mâlikî fıkhiyla ilgili kitaplar almış ve memleketine götürmüştür.⁷⁵ Buradaki âlimler Sankore Medresesini kurmuşlar, bunun üzerine birçok ilim talebesi Tinbüktü'ye gelmiş ve burada yetişen âlimler İslâm dünyasının diğer bölgelerini de etkilemişlerdir.⁷⁶ Ülkesine götürdüğü âlimlerden birisi de Gadamis'teki Abi Abdullah Alkumî'ydî. Gelen ilim sahiplerinin yaptığı çalışmalar neticesinde Tinbüktü, su kaynaklarından daha fazla faydalanan bir şehir haline gelmiştir.⁷⁷ Ardından Batı Afrika'da hüküm süren Songay sultanlarından Askiya Muhammed (ö. 945/1538), 1495-1497 yıllarında büyük bir kalabalıkla hac gerçekleştirmiştir. Mekke'den döndüğünde Tinbüktü'yü büyük bir İslâmî öğrenim merkezi olarak yeniden canlandırmıştır.⁷⁸

3. Âlimlerin Hac Yolculukları Esnasında Ders Vermesi ve Tanınması

Kuzey Afrika hac güzergâhında hac yolcularının uğradığı birçok ilim merkezi bulunmaktadır. Hac yolculukları esnasında âlimler yol güzergâhında bulunan medrese ve camilerde ders vermekte ve verilen derslere iştirak etmekteydiler.⁷⁹ Âlimlerin, hac yolculukları esnasında Trablusgarp'ta ders verdiği medreselerin arasında Abdullah el-Mahcub Medresesi, Şeyh Ahmed Zerruk Medresesi gibi pek çok medrese bulunmaktaydı.⁸⁰

Moritanyalı âlim Muhammed Emin Şinkîti, Ebşe'den başladığı hac yolculuğu esnasında Sudan'ın Cüneyne şehrinde kalmış kendisine sorulan sorulara cevaplar vermiştir. Ardından yolculuğuna devam ederek Ümmü Derman ve Hartum'da da dersler vermiştir.⁸¹

⁷⁴ Seyfülislâm Bedevi Beşir, "Devru turuki'l-hacci fi't-tevâsulî beyne eczê'i'l-kârati ve izkê'i'l-vidânî's-sekafi", *Mü'temiru tarîki'l-hacc fi İfrîkiyye* (Hartum: 2016), 3/99-110.

⁷⁵ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b Ali b Abdülkâdir Makrizî, *ez-Zehbü'l-mesbûk fi zikri men hacce mine'l-hulefâ ve'l-mülûk*. (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 2000), 142.

⁷⁶ Ahmet Kavas, "Mali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/191.

⁷⁷ Ahmed İsa - Osman Ali, *Müslümanların Rönesansa Katkısı*, çev. Emre Miyasoğlu (İstanbul: Mahya Yayınları, ts.), 73.

⁷⁸ Kevin Shillington, *Afrika Tarihi*, çev. Halil Doğan Aydoğan (İstanbul: İnkilâb Yayınevi, 2020), 173.

⁷⁹ Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Türk Vakfı Yurt Yayınları, 1995), 15.

⁸⁰ Ahmet Kavas, "Libya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/185.

⁸¹ Muhammed Halife Sadık, "ed-Devru'l-ilmiyyi li-rihlâti tarîki'l-hacci'l-İfrîkiyye rihleti's-Şinkîtiyye li'l-hacci nemûzecen", *Mü'temiru tarîki'l-hacc fi İfrîkiyye* (Hartum: 2016), 8/87-108.

Beşir el-Bertellî, 1790`da Mali`den hac yolculuğuna çıktığı zaman Tinbüktü`ye giderek oradaki âlimler ile görüşmüş ve onların ilminden istifade etmiştir.⁸² Benzer bir şekilde Funçlu hacılar da memleketlerine dönerken yanlarında birçok âlim getirmiş ve İslâm`ın Nil vadisinde yayılmasını sağlamışlardır.⁸³

4. Hacılar Aracılığıyla Kitap ve Kütüphanenin Yayılması

Hacılar bu yolculuklarında farklı kitapları ve kütüphaneleri görme imkânına kavuşmaktaydılar. Bu kütüphanelerde bulunan kitapların bazılarını okumuşlar bazılarını da istinsah ederek memleketlerine götürmüşlerdir.⁸⁴

Afrika`nın farklı bölgelerinde yaşayan devlet ve ilim ehli, kütüphaneleri için gerekli kitapları hacılardan istifade ederek elde etmekteydiler. Özellikle Mısır ve Hicaz nadir eserlerin getirilerek satıldığı yerlerdendi. Batı Afrikalı Abdurrahman es-Sa`dî; Hicaz, Yemen, Suriye, Irak, Sudan ve Fas gibi çeşitli ülkelerden gelen hacıların getirdiği kitaplardan oluşan özel bir kütüphane kurmuştur.⁸⁵

Endülüs Emevî halifesi II. Hakem (ö. 366/976), yerine vekil olarak hac ve seyahat için doğuya insanlar göndermiş, gönderdiği kişilerin gelirken Bağdat ile Kahire`den kitap getirmelerini ve yolculuk esnasında gördüklerini anlatmalarını istemiştir.⁸⁶

Sonuç

Müslümanlar tarih boyunca hac ibadetini yerine getirmek için zorlu yolculuklar yapmışlardır. Günümüzde de önemini koruyan hac yolculukları, motorlu taşıtların kullanıma başlamadığı tarihlerde aylar hatta yıllar sürmüştür. İçinde pek çok zorluğu barındıran bu yolculuklar, ilmî ve kültürel anlamda hacıları zenginleştirmiştir. Özellikle İslâm`ın geniş bir alana yayıldığı Afrika kıtasında çeşitli hac güzergâhları oluşmuş ve bu yolculuklar Afrika`ya canlılık katmıştır.

Bu çalışmada Afrikalı Müslümanların yaptığı hac yolculuklarının ilmî etkileri ele alınmıştır. Özellikle Mağribli hacıların gerçekleştirdiği hac yolculukları seyahatnameler sayesinde günümüze ulaşmıştır. Ayrıca Batı Afrikalı Mense Mûsâ gibi kralların gerçekleştirdikleri hac yolculuklarının ünü bütün dünyaya yayılmıştır. Bu çalışma hac yolculuklarının bilginin yayılmasında etkili olduğunu ortaya koymuştur.

⁸² Münir, “Tarîku rakbi`l-hacci`ş-Şinkîtiye”, 2/136-154.

⁸³ Ahmet Kavas, “Afrika`da İslâm`ın Yayılışı”, *Afrika`da İslâmiyet –Dünü, Bugünü, Yarını-*, ed. Ahmet Kavas (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 147-177.

⁸⁴ Bernard Lewis, *Ortaoğu*, çev. Selen Y. Kölay (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2003), 263.

⁸⁵ Şemrânî, *Rihletü`l-hacc ve esêruhâ alâ bilâdi`s-Sûdân*, 190.

⁸⁶ Antonio Munoz Molina, *Emevilerin Kordobası*, çev. Roza Hakmen (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), 150.

Afrikalı hacıların hac güzergâhları üzerinde önemli ilim merkezleri bulunmaktaydı. Hacılar, bu yolculuklar esnasında bazen şartların zorlaması bezen de gönüllü olarak geçtikleri bölgelerde kalmakta ve oradaki eğitim faaliyetlerine katılmaktaydılar. Bunların başında Mekke ve Medine'ye sahip Hicaz bölgesi gelmekteydi. Hicaz, hac ibadeti sayesinde bütün Müslümanları bir araya getirmekteydi. Bu sebeple Memlûk ve Osmanlı dönemlerinde Hicaz'da birçok medrese yapılmış ve bu yerler hacıların eğitim için istifadesine sunulmuştur. Bu sayede Hicaz, önemli bir ilim merkezi haline gelmiştir.

Hicaz'ın ardından Mısır, hac güzergâhında stratejik bir konuma ve Ezher medresesi gibi köklü eğitim merkezlerine sahipti. Bu gibi nedenler özellikle Afrikalı hacılar için Mısır'a ayrı bir konum kazandırmaktaydı. Bunun neticesinde Mısır, Afrika'nın farklı bölgelerinden hacıların bulunduğu ve eğitim için kaldıkları bir yer haline gelmiştir. Ayrıca bu hacılar, Mısır'daki ilim ve kültür hayatının canlanmasına katkı sunmuştur. Bu sayede Mısır'daki bilgi ve kültür farklı coğrafyalara yayılmıştır.

Afrika'nın farklı noktalarında da hacıların faydalandıkları önemli merkezler bulunmaktadır. Fas'tan başlayan hac güzergâhı boyunca Cezayir, Tunus ve Trablusgarp'ta pek çok önemli ilim merkezi yer almaktadır. Hac yolculukları bilginin Afrika'da yayılmasına katkı sağlamıştır. Bunun sonucunda Afrika'nın farklı bölgelerinde yeni ilim ve kültür merkezleri kurulmuştur.

Kaynakça

Abdülcebâr, Hâdiye es-Sâdık. “Tevsîku a’zâmi’l-hicrât alâ tarîki’l-hacci’l-İfrîkiyye: müselselün ve silsiletün mine’l-eflâmi’l-vesâikiyyeti icâbetü alâ tarîki’l-hacci’l-İfrîkiyye”. *Mü’temiru tarîki’l-hacc fi İfrîkiyye*. 8/151-157. Hartum: 2016.

Abulafia, David. *Büyük Deniz : Akdeniz’de İnsanlık Tarihi*. çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Alfa Basım Yayın, 2012.

Ahmed, Hasan Mekki Muhammed. “Turuku’l-hacci’l-İfrîkiyyeti’l-kadîmeti’t-tekâlîdî ve’l-meğzâ ve’l-mazmûn”. *Mü’temiru tarîki’l-hacc fi İfrîkiyye*. 6/101-107. Hartum: 2016.

Âşûr, Said Abdülfettâh. “Ezher”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/59-63. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Ayyâşi, Ebû Sâlim Abdullah b. Muhammed b. Ebû Bekr. *er-Rihletü’l-Ayyâşiyye*. Rabat: Daru’s-suveydi, 2006.

Azûzen, Muhammed Abdu. “ed-Devru’l-i’lâmîy li’t-turuki’l-hacc fi’l-asri’l-hâzır”. *Turuku’l-hacci: cüsuru’l-li’t-tevâsuli’l-hazarî beyne’s-şuûb*. 381-384. Kahire: 2002.

Belhamissi, Moulay. *Cezâir min hilâli rihlâti’l-Mağribiyye fi’lahdi’l-Osmaniyye*. Cezâir: eş-Şeriketü’l-Vataniyye, 1981.

Beşir, Seyfülislâm Bedevi. “Devru turuki’l-hacci fi’t-tevâsulibeyne eczê’i’l-kârâtî ve izkê’i’l-vicdâni’s-sekafi”. *Mü’temiru tarîki’l-hacc fi İfrîkiyye*. 3/99-110. Hartum, 2016.

Beyaz, Fatma Zehra. *Osmanlı Mısır’ında Ulema-Siyaset İlişkisi: Ezher Örneği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Buzenkad, Muhammed. “Rihletü’l-hacc bi’l-Garbi’s-Sahraviyyi hilâle’l-fetrati’l-ista’mâriyyet”. *Mü’temiru tarîki’l-hacc fi İfrîkiyye*. 2/41-58. Hartum, 2016.

Ceran, İsmail. *Fas Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012.

Danziger, Raphael. *Bir Başkaldırının Anatomisi*. çev. Tuba Elgün. İstanbul: Akabe Yayınları, 1988.

Ebuhusayn, Abdulrahim - Ebuhusayn, Tarek. *Bedreddin El Ghazzi’nin İstanbul Seyahatnamesi*. çev. Emniyet Tercüme - Asya Tercüme. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 1982.

Ersöz, Şeyda Nur. *17. Yüzyılda Mağrib’den Bir Seyyah: el-Ayyâşi’nin Seyahatnamesinde Haremeyn Yolculuğu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Eyyüb, Muhammed Salih. “Devru rihleti’l-hacc fi’t-tekâribi beyne kabâili Garbi İfrîkiyye havle Buhayaratu Şad”. *Mü’temiru tarîki’l-hacc fi İfrîkiyye*. 7/99-134. Hartum, 2016.

Farâhatiye, Sâmiye. *Rakbe’l-hacci’l-Cezâiriyye min hilâli kütübi’r-rihleti fi’l-ahdi’l-Osmaniyye (1518-1830)*. Musila: Camiatü Muhammed Buzayef, 2019.

Faroqhi, Suraiya. *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*. çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Türk Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*. çev. Zeynep Altok. İstanbul: Türk Vakfı Yurt Yayınları, 2003.

Gueye, Mouhamed. *XIII. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Kadar Batı Afrika'da İslâmiyet'in Yayılışı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Hasen, İbrahim el-Hadar. “Devru'l-mereti fi't-teâsuli'l-ictimâiyyi ve'd-diniyyi bi't-turuki'l-hacc abra vâdiyi'n-Nîl fi'l-iklimi'ş-şimâliyyi”. *Mü'temiru tariki'l-hacc fi İfrîkiyye*. 7/54-65. Hartum: 2016.

Hayik, Münzir Muhammed. “Kavâfilü'l-huccâci İfrîkiyye'l-garbiyyeti ve devruhâ fi'l-alakati't-tevâsuli abra'ş-şimâli'l-karrâti”. *Mü'temiru tariki'l-hacci fi İfrîkiyye*. 3/142-146. Hartum, 2016.

Houroni, Albert. *Arap Halkları Tarihi*. çev. Yavuz Alogan. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

Hudaykî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Abdullah el-Cüzûlî. *er-Rihletü'l-Hicâziyye*. Rabat: er-Râbitatü'l-Muhammediyye li'l-Ulemâ Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Ebhâs ve İhyâi't-Türâs, 2011.

İbrahim Hasan, Hasan. *Siyasi Dini Kültürel Sosyal İslâm Tarihi*. çev. İsmail Yiğit. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1997.

İbrahimoğlu, Bilal. *Abdurrahman İbnü'l-Kasım ve Maliki Mezhebi İçerisindeki Konumu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

İsa, Ahmed - Ali, Osman. *Müslümanların Rönesansa Katkısı*. çev. Emre Miyasoğlu. İstanbul: Mahya Yayınları, ts.

Kâmî, Ebû Basir Mborali. “Rihletü'l-hacc min şarki İfrîkiyye ilâ bilâdi'l-Hameyni'ş-Şerifeyni turuka'l-mesârâti'l-vesâili”. *Mü'temiru tariki'l-hacc fi İfrîkiyye*. 2/59-78. Hartum: 2016.

Kavas, Ahmet. “Afrika'da İslâm'ın Yayılışı”. *Afrika'da İslâmiyet –Dünü, Bugünü, Yarını-*. ed. Ahmet Kavas. 147-177. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.

Kavas, Ahmet. “Hac İbadetiyle Taçlanan Afrikalılar”. *Din ve Hayat TDV İstanbul Müftülüğü Dergisi* 3 (2007), 64-68.

Kavas, Ahmet. “Libya”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/184-188. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

Kavas, Ahmet. “Mali”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/493-504. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

Kavas, Ahmet. “Mense Mûsâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/146-148. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.

Keskin, Esra. *Kuruluşundan Emeviler Devleti'nin Yıkılışına Kadar Kayrevan*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Kramers, J. H. “Coğrafya ve Ticaret”. çev. Murat Ağarı. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 16/4 (2003), 678-687.

Kurşun, Zekeriya. “Hicaz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/437-439. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Lewis, Bernard. *Orta Doğu*. çev. Selen Y. Kölay. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2003.

Makrizî, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir. *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hitât ve'l-âsâr*. Kahire: Matbaatü'n-Nîl, 1906.

Makrizî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b Ali b Abdülkadir. *ez-Zehbü'l-mesbûk fî zikri men hacce mine'l-hulefâ ve'l-mülük*. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2000.

Martin, B. G. *Sömürgeciliğe Karşı Afrikada Sufî Direniş*. çev. Fatih Tatlılıoğlu. İstanbul: İnsan Yayınları, 1988.

Molina, Antonio Munoz. *Emevilerin Kordobası*. çev. Roza Hakmen. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.

Muhammed Emin b. Muhammed eş-Şinkîti. *Rihletü'l-hacc ilâ Beytillâhi'l-Harâm*. Mekketü'l Mükerreme: Daru'l-Alemi'l-Fevaid, 2005.

Murad, Hüseyin Seyyid Abdullah. “Rakbe'l-hacci'l-Misriyye fî asri'l-Memâlik”. 6/108-122. Hartum: 2016.

Münir, Abdurrahman Muhammed Osman - Amr Abdüaziz. “Tarîku rakbi'l-hacci'ş-Şinkîtiye min hilâli rihleti'l-hacci el-Beşir b. el-Hac Ebî Bekr b. et-Tâlib Ömer el-Bertelli v. 1214/1800”. *Mü'temiru tariki'l-hacc fî İfrikiyye*. 2/136-154. Hartum: 2016.

Osman, Abdurrahman Ahmed. “ed-Durretü's-semînetü fî ahbârî'r-rihleti ilâ Mekke ve'l-Medine ifâdetu ve fevâidu fi't-tarîki li'ş-Şeyh Abdulmahmud el-Hıfyân”. *Mü'temiru tariki'l-hacc fî İfrikiyye*. 5/83-106. Hartum: 2016.

Öğüt, Salim. “Hac”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/389-397. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Ömer, Abdurrauf Abduh. “Tarîku'l-hacc li-huccâci Cezeri'l-Kamer ve eseruhu'l-hazariyye”. *Mü'temiru tariki'l-hacc fî İfrikiyye*. 8/141-149. Hartum: 2016.

Özaydın, Abdülkerim. “Hac (Tarihçe)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/399-400. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Özel, Ahmet. “Hac (Seyahatnâmeler)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/413-416. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Özköse, Kadir. “Başlangıçtan Günümüze Kadar Afrika'da İslâm ve Tasavvuf”. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 3/7 (2001), 157-184.

Sâdik, Muhammed Halife. “ed-Devru'l-ilmiiyi li-rihlâti tarîki'l-hacci'l-İfrikiyye rihleti'ş-Şinkîtiyye li'l-hacci nemûzecen”. *Mü'temiru tariki'l-hacc fî İfrikiyye*. 8/87-108. Hartum: 2016.

Sa'dullah, Ebü'l-Kâsım. *Târîhu'l-Cezâiri's-sekafi: 1500-1830*. Beyrût: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.

Said, Ahmed Bo. *Rakbe'l-hacci'l-Cezâiriyye min hilâli'l-ahdi'l-Osmâniyye (1518-1830)*. Adrar: Camiatü Ahmed Dereya, 2018.

Sâlih, Avvaz Salih Ali. *Tarîku'l-hacc ve eseruhâ alâ memleketi'l-Funci el-İslâmiyyeti fi'l-fetrati (910-1236/1504-1821)*. Hartum: Câmîatü Ümmü Derman, 2011.

Sem'âni, Ebü'l-Hasen Ali. “Min bilâdi Şinkit ile'l-Medineti'l-Münevvre ve eseruhu's-sekafi”. *Mü'temiru tariki'l-hacc fî İfrikiyya*. 3/1-41. Hartum: 2016.

Shillington, Kevin. *Afrika Tarihi*. çev. Halil Doğan Aydoğan. İstanbul: İnkilâb Yayinevi, 2020.

Sisî, Eymen. “ed-Devru'l-hacc ve kavâfiluhû fî eslemeti Garbi İfrîkiyye”. *Mü'temiru tarîki 'l-hacc fî İfrîkiyya*. 4/66-104. Hartum: 2016.

Şâmi, İbrahim Ali Yusuf. “Turuku'l-hacc fi's-Sahrâi'l-Kübrâ asru devleti Mali ve Songay”. *Mü'temiru tarîki 'l-hacc fî İfrîkiyya*. 2/108-135. Hartum: 2016.

Şemrâni, Emile bint Salih. *Rihletü'l-hacc ve eseruhâ alâ bilâdi's-Sûdâni'l-garbî fî asri devleti Mâli ve Sengay*. Riyad: Câmiâtü'l-İmam Muhammed b. Suud, 2012.

Şevâbîke, Nevval Abdurrahman. *Edebü'r-rihlâti'l-Endülüsiyye ve'l-Mağribiyye hattâ nihâyeti'l-karni't-tasi' el-hicriyye*. Amman: İmâratü'l-Cevhereti'l-Kudüs, 2007.

Tamdoğan, Zehra Gözütök. “Ebü'l-Bekâ Belevî El-Endelüsî'nin Şehirleri -İskenderiye, Kahire, Mekke ve Medine İzlenimleri-”. *İLSAM Akademi Dergisi* 2/1 (2022), 103-130.

Tandoğan, Muhammed. *Büyük Sahra'da Son Osmanlı Tebaası Tevârikler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.

Taşköprülüzade, Ahmed Efendi. *eş-Şakâ'iku'n-Numâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye = Osmanlı Alimleri (çeviri-eleştirmeli metin)*. ed. Muhammet Hekimoğlu. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.

Tâzî, Abdülhâdî. *Rihletü'r-rihlâti Mekke fî mie rihle Magribiyye ve rihle*. Riyad: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 2005.

Tok, Özen. “Osmanlı Döneminde Mağrib Hacıları ve Mısır Hac Kafilesi”. *Osmanlı Döneminde Mağrib ve Batı Akdeniz*. 153-168. Rabat: 2009.

Touati, Houari. *Ortaçağda İslâm ve Seyahat Bir Alim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*. çev. Ali Berktaç. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.

Uçar, Ahmet. *Unutulmayan Miras Güney Afrika'da Osmanlılar*. İstanbul: Çamlıca Basım Yayınları, 2008.

Utbe, Abdurrahman. “el-Gâyât ve'l-vesâil”. *Turuku'l-hacc: cûsur li't-tevâsuli'l-hazarî beyne 'ş-şu'ûb*. 72-90. Kahire: 2002.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbasiler (Siyasi Tarih)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/31-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Zeydî, İsa el-Hac. “Tarîku'l-hacc min Şarki İfrîkiyye ilâ Mekketi'l-Mükerrreme fi'l-karni'l-işrîn: icâbiyyât ve't-tahdiyyât: Zencibar nemûzecen”. *Mü'temiru tarîki 'l-hacc fî İfrîkiyye*. 5/107-121. Hartum: 2016.

